

ANTIEKE ATTISCHE IDENTITEITEN

Hoe offerkalenders uit het antieke Griekenland de verschillende religieuze identiteiten in de polis weergeven

Student: Marie H el ene van de Ven
Studentnummer: 4114639
Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht
Opleiding: Liberal Arts and Sciences
Vak: Ges Eindwerkstuk BA: GE3V14054
Docent: dr. Floris van den Eijnde
Aantal woorden: 8651
Plaats: Utrecht
Datum: 8 februari 2017

Samenvatting

Deze scriptie onderzoekt de verschillende identificeerbare religieuze identiteiten die te vinden zijn in de offerkalenders afkomstig uit het antieke Attica. De vraag die wordt gesteld is dan ook: "Hoe drukken verschillende groepen in de Atheense polis hun identiteit op zowel lokaal als op polis niveau uit door middel van religieuze gebruiken?". De offerkalenders die worden onderzocht om deze vraag te beantwoorden lenen zich uitstekend voor dit doeleinde. Deze offerkalenders komen namelijk uit hetzelfde tijdperk en komen uit dezelfde stadstaat. Op die manier is het mogelijk vergelijking te trekken over de religieuze gebruiken op zowel lokaal als regionaal niveau. Door deze vergelijkingen en overeenkomsten is het mogelijk conclusies te trekken over de verschillende religieuze identiteiten in verschillende lagen van identiteit van de inwoners van Attica. De offerkalenders die aan bod komen in deze scriptie zijn die van demen Thorikos, Erchia en de Marathoonse Tetrapolis. Vervolgens worden deze tegenover de staatskalender van Athene gezet om een vergelijkend beeld te kunnen scheppen tussen deze deme en de stadstaat als geheel. Onderzoek naar deze primaire bronnen heeft de volgende resultaten opgeleverd:

- De demen zijn erg verschillend als er gekeken wordt naar het niveau van individualisme met het oog op de lokale culten en rituelen. Zo is de deme Thorikos duidelijk erg trots op haar mythische verleden en dat is terug te zien in de offerkalender als men ziet hoe belangrijk de lokale mythische helden werden gevonden. Deze krijgen namelijk verreweg de meest belangrijke offers en er is zelfs een gehele maand, Maimakterion, gewijd aan Thorikos. Deze lokale mythische held is de enige die in deze maand geëerd wordt. De offers van deze maand zijn ook uitzonderlijk groot in vergelijking met de andere offers die gebracht worden in de rest van het jaar.
- Er zijn ook duidelijke overeenkomsten aan te tonen tussen de verschillende demen en de stadstaat als geheel. Wat bijvoorbeeld erg belangrijk is in vrijwel alle kalenders is de cultus met betrekking tot de stichtingsmythe van Athene die te maken heeft met de held Erechtheus en zijn afkomst uit de Aarde (ofwel de mythische Gaia). Ook is de cultus van Demeter erg belangrijk en wordt in elke kalender genoemd. In die van Erchia wordt zelfs een bijzonder groot offer gebracht aan de bekende Mysteriën van Eleusis. Dit laat een duidelijk verband zien tussen Erchia en de rest van Attica.

Dit onderzoek heeft onder andere gebruik gemaakt van vertalingen van de primaire bronnen: de offerkalenders. Er is ook gebruik gemaakt van literaire primaire bronnen en secundaire bronnen die licht schijnen op het mythische verleden van de helden en goden aan wie offers gebracht werden. Ook zijn er wetenschappelijke artikelen gebruikt die deze offerkalenders bestuderen op zowel individuele basis als gezamenlijke basis.

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
Inhoudsopgave	2
Inleiding	3
Belangrijke informatie vooraf	7
Thorikos	10
Erchia	17
Tetrapolis	22
Athene	26
Conclusie	29
Bibliografie	31
Bijlage 1	35
Bijlage 2	38

Inleiding

“No more precious... document has been found during the [American] excavations... in the Athenian Agora ... than the remnants of the Law Code”¹

Dit citaat uit 1936, geschreven door oudheid historicus en professor aan Harvard William Scott Ferguson, gaat over fragmenten van de Atheense wettekst uit circa 400 voor Christus die gevonden zijn op de Agora nabij de Stoa Basileios.² De Atheense wettekst bevatte, in tegenstelling tot die van hedendaagse westerse samenlevingen, voor een deel religieuze inhoud. Zo zijn de teruggevonden fragmenten onderdeel van de in de wet opgenomen Atheense offerkalender.³ Het wettelijk vastleggen van offerkalenders illustreert het belang van de informatie die zij bevatten en de centrale rol die religie speelde in de Attische samenleving. Ook de centrale plek waar de fragmenten gevonden zijn zegt veel over het belang van de inscriptie. Deze plek, de Agora, was het marktplein en de belangrijkste ontmoetingsplek van klassiek Athene waar burgers vaak samenkwamen.⁴ Het achterhalen van de oorspronkelijke locatie van andere teruggevonden Attische offerkalenders is lastig, maar ook deze zullen zich hoogstwaarschijnlijk op een centrale plek in de demen hebben bevonden.

Een van de belangrijkste hedendaagse oudheid historici Robert Parker begint zijn boek over Atheense religie *Athenian religion a history* met een citaat van Durkheim: "The general conclusion of the book which the reader has before him is that religion is something eminently social".⁵ Volgens hem komt deze conclusie voor een 'Griek'⁶ niet als een verassing.⁷ Zelfs Antieke filosofen zagen rituelen en ander religieus gedrag als een relatie tussen mens en mens en niet tussen mens en godheid.⁸ Hedendaagse wetenschappers die

¹ William Scott Ferguson, *The Athenian Law Code and the Old Attic Trittyes* (Princeton 1936) 144.

² Laura Gawlinksy, *The Athenian Calendar of Sacrifices: A New Fragment from the Athenian Agora* (California 2007) 39.

³ Stephen D. Lambert, 'The sacrificial calendar of Athens' *The Annual of the British School at Athens* 97 (2002) (Athene 2002) 353-399, aldaar 353.

⁴ Homer A. Thompson, 'The Agora at Athens and the Greek Market Place' *Journal of the Society of Architectural Historians* 4 (1954) 9-14, aldaar 9.

⁵ Emile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life* (New York 1912) 10.

⁶ Parker bedoelt hier met 'Griek' iemand die de oud-Griekse cultuur bestudeert.

⁷ Robert Parker, *Athenian religion a history* (Oxford 1997) 1.

⁸ Parker, *Athenian religion: a history*, 2.

onderzoek doen naar Griekse goden, religieuze praktijken en bepaalde overtuigingen zien groepen van aanbiddeers vaak simpelweg als een vanzelfsprekendheid. Deze benadering ziet het sociale aspect van religie als niet-individueel en als gegeven, waardoor de verschillende lagen van religieuze groeperingen niet verder onderzocht worden.⁹

Zowel op supra-regionaal als op regionaal niveau zijn verschillende sociale en religieuze groepen te onderscheiden. Binnen de Attische regio bevonden zich demen, kleine gemeenten die vergelijkbaar zijn met de dorpen of kleinere steden van vandaag de dag. In tegenstelling tot demen in andere Griekse stadstaten waren Attische demen naast gemeenten ook kleine politieke eenheden. Deze maakten deel uit van het politieke systeem omdat er bijvoorbeeld vanuit een deme vertegenwoordigers naar de stad Athene kwamen voor de volksraad. Door allerlei regels werd bepaald wat een deme is en wie haar inwoners zijn, maar voor dit onderzoek is het van belang dat demen politieke en religieuze eenheden waren onder de stadstaat als geheel.¹⁰ Hierdoor bestonden er verschillen tussen de religieuze gebruiken van demen, zowel onderling als in vergelijking met de polis of stadstaat als geheel.

De verscheidenheid aan sociale groepen wordt beschreven in het boek van Catherine Morgan "Early Greek States beyond the Polis". Ze beschrijft het fenomeen dat zij 'tiers of identity' noemt: verschillende lagen waaruit een identiteit bestaat. Zo is een inwoner van een Attische deme verbonden met zichzelf, zijn eigen oikos en familie, zijn eigen deme, de polis en Griekenland als geheel. Hij zal zich identificeren met de plaatselijke rituelen, culten en mythen die horen bij de deme waar hij leefde. Bijvoorbeeld doordat er veel belang werd gehecht aan helden uit stichtingsmythen. Daarnaast hebben de inwoners van een regio, bijvoorbeeld Antiek Attica, zich verbonden gevoeld met de stadstaat door de politiek van de polis (bijvoorbeeld de democratie in Athene en een monarchie in Sparta), een regionale wetgeving en de religieuze gebruiken die over de gehele polis terug te vinden zijn. Ook voelde hij zich verbonden met de rest van Griekenland, aangezien Grieken dezelfde taal spraken, samen meededen aan Panhelleense Spelen en een min of meer zelfde cultuur deelden. Deze lagen zijn allemaal belangrijk bij het schapen van een identiteit door de

⁹ Ibidem, 2.

¹⁰ John S. Traill, *The Political Organization of Attica: A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and Their Representation in the Athenian Council* (Princeton 1975) 74-76.

Grieken die leefden in Antiek Attica. Religie is hier een belangrijk onderdeel van omdat dit in meerdere van deze lagen voorkomt. Zoals al beschreven door Parker is religie, zeker in het Oude Griekenland, een belangrijk sociaal fenomeen en daarom ook een belangrijk onderdeel van de identiteit van de Griek. Religieuze gewoonten kunnen daardoor onderverdeeld worden in lagen.¹¹

Dit onderzoek zal een relatie leggen tussen de cultuurbenadering van Parker en de identiteitsbenadering van Morgan. De vraag die centraal staat is:

Hoe drukken verschillende groepen in de Atheense polis door middel van religieuze gebruiken identiteit uit op zowel lokaal- als op polisniveau?

Er zal gekeken worden naar de unieke culten en riten die in de offerkalenders van de demen te vinden zijn, welke helden en goden corresponderen met de verschillende lagen van identiteit en of er verschillen in belang aan te duiden zijn tussen de verschillende lagen van identiteit. In dit onderzoek zal een viertal offerkalenders bestudeerd worden en op basis daarvan zullen vervolgens de gebruiken en culten van verschillende demen en Athene als geheel vergeleken worden. Drie van de vier offerkalenders zijn afkomstig uit demen en zullen, na apart bestudeerd te zijn, tegenover de Staatskalender van Athene worden gezet Dit omdat deze stad als hoofdstad van Attica de gehele polis representeert. De kalenders, als de primaire bronnen, worden onderzocht met behulp van vertalingen en interpretaties van meerdere auteurs. De offerkalenders in dit onderzoek zijn afkomstig uit de polis Athene en de demen Thorikos, Erchia en de Marathoonse Tetrapolis en representeren respectievelijk gehele stadstaat van Attica en het zuiden, het midden en het noorden van de stadstaat. De vorm van deze kalenders komt duidelijk overeen waardoor ze goed met elkaar te vergelijken zijn. Hierdoor kunnen de verschillen en overeenkomsten op een zo gelijk mogelijke wijze tegen elkaar afgezet worden. Er zal worden gekeken naar de offers en festivals die staan beschreven op iedere offerkalender om zo een duidelijk beeld te laten ontstaan van de verschillende culten, riten en religieuze gebruiken tussen verschillende demen en binnen de polis zelf. Hiertoe is een tabel met de relevante informatie van alle vier de offerkalenders opgesteld en toegevoegd aan de appendix van deze scriptie. Naar deze tabel zal worden gerefereerd als er gesproken wordt over de offers en vergelijkingen die kunnen worden

¹¹ Catherine Morgan, *Early Greek States beyond the Polis* (Abingdon 2003) 1.

getrokken. Niet alle offers op elke kalender zullen worden besproken, enkel degene die de meest relevante informatie bevatten over de religieuze identiteiten en gewoonten van de inwoners van de demen. Daardoor kan het belang geïdentificeerd worden van de verschillende lagen van identiteit zoals Morgan deze beschreef en zal er een link gelegd worden met de sociale cultuurbenadering van Parker. Zo kunnen er conclusies getrokken worden over verbanden tussen de Attische culten, riten met betrekking tot de identiteit van de inwoners van Attica.

Belangrijke informatie vooraf

Voordat de offerkalenders bestudeerd kunnen worden is het belangrijk drie essentiële zaken die te maken hebben met de Antieke Griekse religie te beschrijven. Hierdoor wordt het duidelijk welke onderdelen van deze primaire bronnen moeten worden beschreven en onderzocht om de kalenders te kunnen plaatsen in de Antieke Griekse religie en cultuur.

Oikos

Een belangrijk onderdeel van de Griekse religieuze gewoonten was de cultus van het huishouden zelf: de oikos. Wanneer wordt gesproken over de blik van de Grieken op de eigen wereld en de manier waarop zij deze ervoeren is de oikos vaak beschreven als fundamenteel. Dit staat volgens Parker lijnrecht tegenover het individualisme van vandaag de dag.¹² Deze laag van religieuze identiteit bestond uit de familiegoden en voorouders en de verering hiervan. Hier is echter niet veel specifieke informatie over terug te vinden, zeker niet in de offerkalenders. Toch is dit als groot deel van de religieuze identiteit van de individuele Griek een belangrijk fenomeen. De 'oikos' van de Attische Grieken is belangrijk om de verschillende lagen van identiteit goed te begrijpen. Dit begrip zal in deze scriptie echter niet verder worden behandeld omdat hier geen informatie over te vinden is vanuit de offerkalenders. De lagen die in deze scriptie zullen worden onderzocht zijn die van de regionale demen en de polis als geheel.

Invention of tradition

Eric Hobsbawm definieert in zijn boek over 'invention of tradition' deze term als volgt:

"The term 'invented traditions' is used in a broad, but not imprecise sense. It includes both 'traditions' actually invented, constructed and formally instituted and those emerging in a less easily traceable manner within a brief and dateable period - a matter of a few years perhaps- and establishing themselves with great rapidity."¹³

¹² Robert Parker, *Polytheism and society at Athens* (Oxford 2005) 10.

¹³ Eric Hobsbawm *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 1.

Dit fenomeen is te zien aan het religieuze leven van de bewoners van Klassiek Attica, met name aan culten gewijd aan de mythische stichters van Athene en van de Attische demen. Deze ‘invention of tradition’ zorgt voor een link tussen de Griek en zijn plaats van herkomst en is daarom belangrijk voor zijn religieuze identiteit. Naar deze term zal nog een aantal keer gerefereerd worden bij de bestudering van de verschillende offerkalenders.

Festivals

Festivals hadden een prominente plek in het religieuze leven van de Grieken. Een voorbeeld van het belang hiervan op de identiteit is te vinden in het werk van Plutarchus, die een festival beschrijft dat in zijn ogen erg vreemd is:

“during a long stay in Crete I got to know of a strange festival they performed, at which they display an image of a headless man and explain that this was Molos the father of Meriones, and that after raping a young woman he was discovered headless.”¹⁴

Dit klinkt voor de spreker Plutarchus als een erg vreemd festival. Het illustreert echter wel het belang van bepaalde festivals voor de identiteit van de Griek. Een festival dat in de ogen van Grieken uit andere regio's, zoals Plutarchus, zeer vreemd is, zorgt binnen de groep waar de lokale Griek toe behoort voor een gevoel van saamhorigheid. Er bestaan dus excentrieke rituelen die bij een bepaalde geografische bevolkingsgroep horen, in dit geval bij specifieke demen en die als onderdeel van een festival uitsluitend door die groep begrepen worden. Hierdoor identificeren de inwoners zich met de deme waarin zij leven. Er zijn meerdere beschrijvingen van Plutarchus terug te vinden over eigenaardige festivals die uniek zijn voor de demen waarin ze voorkwamen. Deze festivals vormen gedeeltelijk de religieuze identiteit van inwoners uit een deme of stad en zijn dus, net als specifieke lokale culten, essentieel voor het tot stand komen van een collectieve identiteit.¹⁵

Niet alle festivals zijn in de gekozen offerkalenders duidelijk aangegeven, voornamelijk omdat de meeste offerkalenders niet compleet teruggevonden zijn. Slechts een klein aantal wordt expliciet genoemd maar daarnaast is het voor een deel van de overige festivals wel te concluderen wanneer deze plaatsvonden. Sommige goden of helden worden in een

¹⁴ Plutarchus *De Def Oraculum* 14, 417.

¹⁵ Robert Parker, *On Greek Religion*, (New York 2011) 171.

bepaalde maand vereerd, zoals bijvoorbeeld de held Thorikos. Volgens de teruggevonden fragmenten van de offerkalender uit de deme die dezelfde naam draagt, Thorikos, werd hij in de maand Maimakterion als enige entiteit vereerd en ontvangt dan ook in die maand een groot offer. In het volgende hoofdstuk zal onder andere het vereren van de held Thorikos en de offerkalender van de gelijknamige deme verder onderzocht worden.

Thorikos

De offerkalender uit Thorikos is niet geheel teruggevonden. Desondanks is er genoeg informatie overgebleven om de religieuze gewoonten en culten van de inwoners van Thorikos te onderzoeken. Uit de inscriptie zal in dit hoofdstuk worden afgeleid welke goden en helden de belangrijkste status hadden in het religieuze leven van de inwoners van Thorikos. Vervolgens zullen de verschillende lagen van religieuze identiteit van de inwoners van de deme, en het belang van elke afzonderlijke laag, onderzocht worden.

Allereerst zullen de heldenculten van Thorikos bekeken worden, daarna de godenculten en tenslotte zal er gezocht worden naar aanwijzingen in offerkalenders die te vinden zijn over festivals. De volgende hoofdstukken over de offerkalenders van de andere demen zullen op een vergelijkbare manier worden ingedeeld.

Heldenculten:

De meest opvallende culten die opgenomen zijn in de offerkalender van Thorikos zijn van de plaatstelijke helden. Deze entiteiten worden de grootste en meest dure offers gebracht. Dit zijn Thorikos, Kephalos en Prokris.

In de maand Maimakterion ontvangen Thorikos en 'de heldinnen van Thorikos' offers. De heldinnen van Thorikos ontvangen een offertafel, maar deze maand staat voornamelijk in het teken de naamgever van de deme. Het offer voor de held Thorikos is dan ook een van de duurste en grootste offers van de gehele kalender: een rund ter waarde van 40-50 drachmen. Waarschijnlijk werd in dezelfde maand het festival ter ere van de stichtingsmythe van Thorikos gehouden. Niet alleen is de maand Maimakterion daarmee in alle waarschijnlijkheid een significant onderdeel van de stichtingsmythe over de deme, ook het belang van de lokale heldencultus wordt hiermee benadrukt. De inwoners van Thorikos hechtten namelijk veel waarde aan de held die een hoofdrol speelde in de stichting van Thorikos en waren zeer trots op de culten die daarbij een centrale rol speelden en de deme zelf.

De verhalen over deze held zijn allemaal verloren gegaan en het is dus niet mogelijk iets te kunnen vertellen over de mythe over het ontstaan van de deme en de rol die de held Thorikos daarin had. Het enige dat vaststaat is dat deze held, niet geheel onverwacht, de inspiratie was voor de naam van de deme. Hieruit kan worden afgeleid dat deze stichtingsmythe zo belangrijk was voor de inwoners van Thorikos dat zij de deme naar de held vernoemd hebben en daar dus veel waarde aan hechtten.

De helden Kephalos en Prokris komen, naast Thorikos, als enigen twee keer in de offerkalender voor. In de maand Boedromion ontvangt Kephalos een schaap en Prokris een tafel. Deze offers zijn niet uniek aangezien er vele andere helden en goden soortgelijke offers ontvangen. In de maand Skirophorion worden offers gebracht die het belang van deze helden duidelijker benadrukken. Kephalos ontvangt namelijk net als Thorikos een rund ter waarde van 40-50 drachmen, de grootste eenheid die op de kalender voorkomt. Prokris ontvangt die maand een schaap dat 20 drachmen heeft gekost. Het moment waarop de offers aan Kephalos en Prokris gebracht worden vallen op de kalender samen.

De helden Kephalos en Prokris worden in de tweede eeuw voor Christus beschreven door Apollodorus. Hij lokaliseert ze in Thorikos in een verhaal over Amphytrion.¹⁶ Kephalos en Prokris werden waarschijnlijk gezien als voorouders van de inwoners van Thorikos. Dat verklaart waarom deze helden op hetzelfde moment offers ontvingen. Zoals beschreven kreeg de held Thorikos een offer dat veel groter was dan het offer voor zijn vrouwelijke gezellen, 'de heldinnen van Thorikos'. Dit is ook het geval bij Kephalos en Prokris, die wel op hetzelfde moment een offer krijgen maar niet offers met dezelfde waarde. Deze helden maken als koppel net als Thorikos deel uit van de vooroudercultus en de ontstaansgeschiedenis van de deme. Omdat de offers die gebracht worden aan deze helden de meest dure en belangrijke waren, in vergelijking met andere offers, kan hieruit worden geconcludeerd dat de inwoners van Thorikos het verband met hun stichter en voorouders het meest benadrukte.

Andere opvallende entiteiten die te vinden zijn in de offerkalender zijn Alkmene en de Herakliden. Deze zijn afkomstig uit de mythe van Herakles, een verhaal dat bekend in heel

¹⁶ Apollodorus *Bibliotheca* 2.7.4.

Griekenland bekendheid genoot.¹⁷ De Herakliden zijn Herakles' kinderen en Alkmene speelt in de mythe een belangrijke rol als zijn pleegmoeder. Deze entiteiten werden in meerdere demen vereerd en zijn ook te zien in de offerkalenders van de demen die in de komende hoofdstukken onderzocht worden.¹⁸ De mythe van Herakles was aanwezig in de alle poleis van Griekenland en zorgde daarmee voor een verbondenheid tussen Attica, de andere Griekse stadstaten en de Griekse cultuur als geheel.

Een bijzonder offer in de offerkalender is die aan Helena, de bekende heldin uit de Ilias van Homerus.¹⁹ Volgens Pausanias verbleef de mythische Helena een korte tijd op het eiland Makronisos, vlakbij Thorikos, en werd daarom in deze deme vereerd.²⁰ De Ilias is een epos dat in de Klassieke tijd, net als in het heden, zeer populair was. De verering van Helena was belangrijk voor de inwoners van Thorikos omdat een beroemd figuur uit een belangrijk Grieks verhaal op die manier in verband kon worden gebracht de deme. Deze unieke verering duidt op een gevoel van trots van de inwoners van Thorikos en de verbondenheid met de Griekse cultuur.

In de maand Thargelion werd er een groot aantal offers gedaan aan goden, zoals Zeus, en aan een aantal vrij onbekende helden en entiteiten. Zo wordt er bijvoorbeeld geofferd aan 'de heldinnen van Hyperpedios', "Over de vlakte", Nisos, Thars, Sosineos, Rhogios, "Poorthouder" en de heldinnen van Pycholos. Volgens de aantekeningen bij de vertaling van deze kalender zijn deze helden vrij 'obsuur' en wordt door de namen hetgeen aangegeven dat ze representeren alsmede de reden van de vereering. Een duidelijk voorbeeld is de held Sosineos, wiens naam zoveel betekent als "Red schip" en daarom goed past bij een deme als Thorikos. Deze deme lag namelijk aan de kust en een held die "Red schip" heette werd daarom om hulp gevraagd bij het waarborgen van de veiligheid van schepen die belangrijk waren voor de inwoners. Helden als Sosineos waren lokale entiteiten met elk een eigen rol waar de inwoners van Thorikos een beroep op konden doen. De inwoners van een deme hadden dus een belangrijke relatie met de lokale helden.

¹⁷ H.A. Shapiro, "'Hērōs Theos": The Death and Apotheosis of Herakles" *The Classical World* 77 (1983) 7-18, aldaar 9.

¹⁸ Robert Parker, "The Herakleidai at Thorikis", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 57 (1984) 59.

¹⁹ F. J. Groten Jr., "Homer's Helen" *Greece & Rome* 15 (1968) 33-39, aldaar 33.

²⁰ Pausanias *Description of Greece* 1.35.2.

Op de offerkalender van Thorikos komt ook Aglauros voor, de dochter van Cecrops. Zij speelt een centrale rol in de stichtingsmythe van Athene. Volgens deze mythe is Aglauros de pleegmoeder van de held Erechteus, die in latere hoofdstukken terug zal komen. Erechteus is volgens de mythe werd de stichter van Athene en hoewel er meerdere versies van deze mythe bestaan is Aglauros in allemaal de pleegmoeder van deze belangrijke held.²¹ De verering van Aglauros duidt dus op een verband tussen de deme en Athene en daarmee tussen de deme en Attica als geheel. Op dezelfde dag in de maand Skirophorion ontvangt naast Aglauros ook de godin Athena een offer. Dit zou te maken kunnen hebben met het Atheense Plynteria festival.²²

Godenculten:

De god Dionysos was voor de inwoners van Thorikos een belangrijke entiteit. Deze godheid kwam zelfs drie keer voor op de offerkalender en de festivals ter ere van hem vonden, net als in sommige andere demen, los van de hoofdstad Athene plaats.²³ Deze Dionysia bestonden naast offers uit theateropvoeringen die opgevoerd werden in het theater van Thorikos. Dit theater, dat tussen circa 525-480 voor Christus gebouwd is, is het oudste nog bestaande Griekse theater. De inwoners van Thorikos vonden de eigen festivals, of de eigen invulling daaraan, heel belangrijk.

Dionysos wordt ook vereerd tijdens een ander festival. Dat festival, de Antistheria, stond in het teken van het introduceren van de nieuwe wijn van dat jaar en was een van de meest belangrijke festivals de Attische stadstaat.²⁴ Dit duidt, anders dan de Dionysia, op een verband tussen de deme en de polis.

Ook de god Apollo was belangrijk voor Thorikos. Dit blijkt uit drie vermeldingen op de offerkalender in dezelfde maand die te maken hebben met deze god en leden van zijn directe 'familie': Leto en Artemis. Apollo wordt meerdere malen genoemd en tijdens het festival van de Pyanopsia geëerd. In de maand Mounichion is er een offer aan de Pythische

²¹ L. Schmitz *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* (Boston 1867) 75.

²² Scott Scullion, 'Three notes on Attic Sacrificial Calendars' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 121 (1998) 116-122, aldaar 120.

²³ Jon D. Mikalson, 'Religion in the Attic Demes' *The American Journal of Philology* 98 (1977) 424-435, aldaar 433.

²⁴ Noel D. Robertson, *Athens festival of new wine*, (Cambridge 1993) 108.

Apollo van het orakel van Delphi. De verering van deze god maakt deel uit van de Attische geschiedenis en Attica als geheel omdat dit orakel een belangrijke rol speelde in de gehele Oudheid en niet enkel in de Klassieke tijd.²⁵

Op de offerkalender staat ook de verering van Kourotrophos, de Attische godheid die ervoor zou zorgen dat het leven van kinderen en jonge mensen voorspoedig verloopt.²⁶ De verering van Kourotrophos was een verband met de rest van Attica en een belangrijk gebruik voor de inwoners van de polis. Deze godheid is dan ook terug te vinden op de andere kalenders die in dit onderzoek zullen worden bestudeerd.

Festivals:

In Thorikos vonden er, naast de Dionysia en Antistheria, meerdere festivals plaats. Het boek *Polytheism and Society at Athens* van Robert Parker gaat over het religieuze leven in Athene en beschrijft onder andere festivals die daar plaatsvonden. Omdat de deme in de stadstaat Attica ligt zullen de festivals van Thorikos voor een groot deel overeengekomen zijn met die van de polis Athene. De festivals in Athene die beschreven worden door Parker en waarschijnlijk ook in Thorikos plaatsvonden zijn:

- Proerosia, een festival ter ere van het ploegseizoen.
- Pyanopsia, een festival ter ere van jeugd en fruit van de aarde.
- Theogamia, een festival ter ere van de trouwerij van Hera en Zeus.
- Anthesteria in de maand Anthesterion, ter ere van de nieuwe wijn van dat jaar.
- Diasia, vieringen ter ere van Zeus Meilichios.
- Mounichia, een festival voor Artemis in de maand met dezelfde naam.
- Plynteria, in Athene een ritueel dat te maken heeft met het schoonmaken van het houten beeld van Athena.
- Een rite geassocieerd met Aglauros, hier gevierd in Skirophorion maar in Athene zelfs een maand eerder in Thargelion.
- Panathenaia, een festival van latere tijd, dat waarschijnlijk in een later tijdperk toegevoegd is aan de kalender.²⁷

²⁵ Lisa Maurizio, 'Delphic Oracles as Oral Performances: Authenticity and Historical Evidence' *Classical Antiquity* 16 (1997) 308-334, aldaar 311.

²⁶ Mikalson, "Religion in the Attic Demes", 433.

²⁷ Parker, *Polytheism*, 456-87.

Deze festivals vonden in veel demen plaats, kwamen inhoudelijk overeen en waren in alle waarschijnlijkheid ook opgenomen in de Staatskalender van Athene. Van deze kalender is niet veel gevonden en een deel deze festivals zullen daarom niet aan bod komen in de bespreking van de staatskalender.²⁸

Conclusie

Uit de offerkalender van Thorikos blijkt dat zijn inwoners trots waren op de individualiteit van zichzelf en de deme en daardoor ook op de lokale rituelen en culten. De grootste en duurste offers die op de kalender voorkomen zijn met afstand die aan de held Thorikos, aan wie de gehele maand Maimakterion gewijd is, en de offers aan de helden Kephalos en Prokris, de stamouders van Thorikos. Deze entiteiten maakten onderdeel uit van de stichtingsmythe en de voorouderverering. Dit zijn aanwijzingen dat de inwoners van Thorikos zich sterk verbonden voelden met de deme en hun eigen religieuze geschiedenis en gewoonten. Deze 'invention of tradition' wijst op een sterke band tussen de inwoners van Thorikos en het mythische verleden daarvan. Ook de verering van Helena versterkt deze band omdat dit voor heel Griekenland belangrijke mythische figuur verbonden wordt aan de eigen woonplaats. Er zijn ook duidelijke verbindingen te vinden tussen Thorikos en de hele stadstaat Attica, zoals het vereren van de regionale godheid Kourotrophos en de staatsgodin Athene. Het belang van de 'eigen' lokale helden steekt echter met kop en schouders uit boven de religieuze culten en rituelen die te maken hadden met Attica en de rest van Griekenland.

²⁸ Lambert, 'The Sacrificial Calendar of Athens', 360.

Erchia

De offerkalender van Erchia is een belangrijke vondst omdat deze als enige offerkalender de tand des tijds in zijn geheel heeft doorstaan. Daardoor is deze kalender volgens Mikalson, een bekende oudheid historicus en auteur, van groot belang in het onderzoek naar de plaatselijke gewoonten, culten en rituelen van Attica en de rest van Griekenland.²⁹ De exacte locatie van de deme Erchia is niet bekend en de offerkalender is de enige teruggevonden aanwijzing die iets kan zeggen over de plek waar deze deme precies lag. De inscriptie is volgens het Epigrafisch museum in Athene 500 meter ten zuiden van Spata gevonden.³⁰ Daarom heeft Dow in zijn artikel over de zes Attische offerkalenders geconcludeerd dat deze deme in het midden van Attica te vinden was.³¹

In de teksten van Pausanias wordt er niet gesproken over de deme Erchia. Omdat deze schrijvers teksten over de heiligdommen in Griekenland schreven en Erchia niet in deze teksten voor komt is het aannemelijk dat er geen significante of speciale heiligdommen te vinden waren in deze deme.³² Het is belangrijk voor onderzoek naar de Antieke Attische religie om een kalender te kunnen bestuderen van een typische Attische deme, zeker wanneer deze compleet is teruggevonden. Op deze manier kan er onderzoek gedaan worden naar het religieuze leven van de Attische demen op een algemener niveau in vergelijking met grote en belangrijke heiligdommen zoals bijvoorbeeld in plaatsen als Eleusis en Delphi.³³

De Erchiaanse offerkalender komt uit 375-350 voor Christus.³⁴ De inscriptie bestaat uit vijf kolommen op een stele. Deze kolommen staan onder de Griekse letters alfa, beta, gamma, delta en epsilon. De Erchiaanse kalender is gedetailleerder dan de kalender uit Thorikos. Op de offerkalender staat namelijk niet alleen de plaats, de maand en het offer voor de god of

²⁹ Mikalson, 'Religion in the Attic Demes', 424.

³⁰ Eugene Vanderpool, *The location of the Attic Deme Erchia* (Parijs 1965) 21.

³¹ Sterling Dow, 'Six Athenian Sacrificial Calendars' *Bulletin de correspondance Hellenique* 92 (1968) 170-186, aldaar 175.

³² H.A. Shapiro, 'The Attic Deity Basile' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 63 (1986) 134-136, aldaar 134.

³³ Mikalson, 'Religion in the Attic Demes', 425.

³⁴ Michael Jameson, 'Notes on the sacrificial calendar from Erchia' *Bulletin de correspondance hellénique* (1965) 154-172, aldaar 154.

held aan wie het offer gebracht moest worden, maar ook de exacte datum en het precieze bedrag dat besteed werd aan de offers. De kolommen werken als volgt: als er meerdere offers moeten worden gebracht op dezelfde dag in dezelfde maand, worden deze weergegeven in twee of meer kolommen. Dus als de inwoners wilden zien wat er weten welke offers op een bepaalde dag moesten worden gebracht konden zij meerdere kolommen raadplegen. Speciaal aan deze kalender is dat deze vijf kolommen opgeteld ongeveer op hetzelfde bedrag neerkomen. Zo konden de kosten van de offers door vijf worden gedeeld. Dit wijst erop dat vijf groepen in de deme apart van elkaar een deel van de religieuze bestuur in handen hadden. Wellicht waren dit de rijkere families die zich ontfermden over de lokale ritën.³⁵

Omdat dit document kort en praktisch de rituelen en culten beschrijft is het mogelijk om een gedetailleerd beeld te krijgen van de culten die aanwezig waren in Erchia en vergelijkingen te maken met de andere offerkalenders die worden behandeld in dit onderzoek.

Heldenculten

Net als bij Thorikos wordt er een offer gebracht aan een groep heldinnen die enkel aangeduid werden als heldinnen afkomstig uit de deme. De “Heldinnen van Erchia” waren echter, net als de heldinnen beschreven bij Thorikos, niet van bijzonder groot belang.³⁶ Heldinnen die wel van belang waren worden, zoals te zien is bij de heldin Basile, genoemd bij naam. De verering van deze heldinnen was een belangrijk verband tussen de religieuze gewoonten van de inwoners en van de deme waarin zij woonden maar er is geen eigen mythe over hen terug te vinden en worden volgens de offerkalenders die in dit onderzoek bestudeerd zijn niet in andere demen vereerd.

Epops was een belangrijke held in de Erchiaanse offerkalender. Deze held zou zijn getransformeerd in een vogel, of een vogel zijn die getransformeerd werd in een mens, en zou een belangrijke rol gespeeld hebben in een mythisch conflict met de burenen van de Erchianen: de Paianen. Wat ook bekend is over deze held is dat deze Narcissus uit Euboea zou hebben gedood en is er waarschijnlijk een connectie met de bekende Sikyonische koning Epopeus. Lambert legt uit dat dit waarschijnlijk is omdat deze koning als Epops vereerd werd

³⁵ Jameson, ‘Notes on the sacrificial calendar from Erchia’, 155-156.

³⁶ Scullion, ‘Three notes on Attic Sacrificial Calendars’, 120.

wanneer deze in een vogel getransformeerd is.³⁷ Dit is een ‘invented tradition’: een held werd vereerd die volgens de bewoners van de deme zou hebben geholpen met een mythisch conflict tussen Erchia en zijn burens en werd daarom belangrijk gevonden omdat de held een belangrijke rol had in het mythische verleden van de deme. Dit is dus een duidelijk verband tussen religie van de inwoners en de deme waarin zij woonden.

Een andere held die in de kalender genoemd wordt is Leukaspis. De naam Leukaspis is letterlijk vertaald “Wit schild” en lijkt daarom op de groep obscure helden die vereerd werden in Thorikos. Deze held zal daarom een specifieke rol hebben gehad bij de bescherming van Erchia. Toevallig heeft deze held dezelfde naam als een held die vereerd werd in Sicilië. Noel D. Robertson, oudheid historicus en oud-professor aan Brock University, noemt deze twee helden maar benadrukt dat deze verschillende mythisch figuren zijn. “When we meet Leukaspis at Erchia, we should not imagine that a Sican hero was brought to Attica. Instead, the same name has been given to similar powers in the two places.”³⁸ De genoemde helden die een naam delen moeten dus niet gezien worden als dezelfde entiteiten maar als aparte helden die om een vergelijkbare reden werden vereerd. Helden als Leukaspis waren belangrijk voor de deme omdat zij zorgden voor bepaalde specifiekere beschermingen die minder snel te vinden zijn bij bijvoorbeeld de goden die in de rest van Griekenland vereerd werden.

Ook de heldin Basile werd vereerd in Erchia. Er is weinig bekend over deze heldin. Ze is gevonden op enkele inscripties en verder beschrijft Plato een heiligdom in haar eer, wordt ze vaak geassocieerd met soevereiniteit en wordt ze gezien als de personificatie daarvan en is enkel in Attica te vinden.³⁹ Deze heldin zorgt voor een duidelijk verband tussen de inwoners van Erchia en de rest van Attica omdat dit de enige provincie is waar zij werd vereerd.

Acheloos was de riviergod van de grootste rivier in Griekenland en deelde daar ook zijn naam mee.⁴⁰ Ovidius vertelt in zijn metamorfosen onder andere een mythe over Acheloos en Herakles, deze god is daarom verbonden met de vereringen van de Herakleidai, Alkmene

³⁷ Stephen D. Lambert ‘Parerga III the genesis of basile and epops again’ *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 139 (2002) 75-82, aldaar 75.

³⁸ Noel D. Robertson, *Religion and Reconciliation in Greek Cities* (Cambridge 1993) 173.

³⁹ H.A. Shapiro, ‘The Attic Deity Basile’, 135.

⁴⁰ Nicholas Molinari, *Potamikon: Sinews of Achelios. A Comprehensive Catalog of the Bronze Coinage of the Man-Faced Bull, with Essays on Origin and Identity* (Oxford 2016) 87.

en andere figuren uit dit verhaal dat bekend was in heel Griekenland.⁴¹ De verering van deze god geeft een link aan tussen de inwoners van Erchia en Griekenland als geheel.

De Herakleidai werden ook vereerd. Omdat deze entiteiten ook in de andere offerkalenders voorkomen impliceert Parker dat deze Herakleidai belangrijk waren in Attica en Griekenland.⁴² Deze verering wijst op een verband tussen de inwoners van Erchia en de stadstaat.

Net als op de kalender uit de deme Thorikos werd de heldin Aglauros vereerd. Omdat Aglauros in dezelfde maand rond dezelfde tijd en met dezelfde godin (Athena) vereerd werd, geeft dit aan dat deze culten deel uitmaakten van een Attisch festival ter ere van de stichting van de stad Athene.

Het offer dat gebracht werd aan Alochos duidt op een verband tussen de inwoners van Erchia en de maatschappij van de stadstaat waarin zij leefden en deelnamen. Alochos was een benaming voor de getrouwde vrouw in Klassiek Attica. Deze vrouwen werden vereerd als dragers van het nageslacht.⁴³ De getrouwde vrouw had in Attica een belangrijke status. Inwoners van de stadstaat verkregen namelijk het burgerschap uitsluitend als beide ouders wettelijk getrouwd waren en zelf aantoonbaar het burgerschap bezaten. Alleen dan mocht deel genomen worden aan het bestuur van de democratische polis.⁴⁴

Anakes waren voorouderlijke entiteiten die een belangrijke dienst hadden bewezen aan de deme op politiek of religieus gebied en kwamen in zowel Attica als Argos voor.⁴⁵ Verering van deze entiteiten waren een verbinding tussen de inwoners van een deme en de voorouders van de plaatselijke families. Zij werden vereerd omdat de inwoners geloofden dat de voorouders de deme waarin zij leefden vorm hadden gegeven.

⁴¹ John V. Luce *Heracles and hydraulics* (Dublin 2006) 26.

⁴² Parker, 'The Herakleidai at Thorikis', 59.

⁴³ Cynthia Patterson., *Those Athenian Bastards* (California 1990) 40-73.

⁴⁴ Arnold Wycombe Gomme, 'Two problems of Athenian Citizenship' *Classical Philology* 29 (1934) 123-140, aldaar 131.

⁴⁵ Noel D. Robertson, 'ἥρωες ἐπιτέλιος' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 127 (1999) 179-181, aldaar 179.

Godenculten

De god Apollo werd in Erchia vereerd op verschillende manieren en om verschillende redenen. Een voorbeeld hiervan wordt gekenmerkt door zijn bijnaam: Delphinios. Dit epitheton is afgeleid van het Griekse woord voor dolfijn omdat deze versie van Apollo een zeegod was. De gebruikte bijnaam slaat op de Homerische Hymne die over hem is geschreven, waarin hij de vorm aanneemt van een dolfijn.⁴⁶ In deze Hymne wordt bezongen dat Apollo met het epitheton Delphinios wilde worden vereerd. Een andere bijnaam van Apollo, Pythios, slaat op verschillende rollen. Voorbeelden hiervan zijn de rollen als waarzegger met betrekking tot het orakel Delphi en zijn rol als doder van de Pythios, de monsterlijke slang die door hem werd verslagen. De bijnamen van de god Apollo worden echter allemaal niet alleen in de offerkalender van Erchia genoemd en wijzen daarom eerder op een culten die over de gehele stadstaat terug te vinden waren.

Ook in deze kalender zijn er meerdere offers gewijd aan de godheid Kourotrophos. Deze entiteit, aan wie offers gebracht werden om jonge mensen en kinderen een voorspoedig leven te laten leiden, werd vereerd in alle onderzochte kalenders. Dit duidt een verband aan met de gehele provincie Attica.

De godin Athene werd evenals in de offerkalender van Thorikos driemaal genoemd in de kalender van Erchia. Dit was een belangrijk verband met de rest van de stadstaat.

Poseidon was een zeegod en Erchia is een deme waarvan de locatie niet met zekerheid bekend is. Omdat een cultus gewijd aan Poseidon beschreven staat op de offerkalender is dit een belangrijke aanwijzing zijn over de locatie van Erchia. Het bestaan van deze cultus in de deme impliceert dat de zee dichtbij de deme te vinden was.⁴⁷

De mythische held Erechtheus speelt in belangrijke rol in de stichtingsmythe van de stad Athene en werd gezien als de eerste koning van de polis.⁴⁸ Volgens dat verhaal zou hij vanuit de aarde geboren zijn. In de Ilias staat geschreven dat Erechtheus de zoon was van 'graan-

⁴⁶ Mike Chappel 'Delphi and the Homeric Hymn to Apollo' *The Classical Quarterly* 56 (2006) 331-348, aldaar 331.

⁴⁷ Jon D. Mikalson, *Greek religion*, (New York 2011) 3.

⁴⁸ Peter Geschiere, 'Autochthony, Citizenship, and Exclusion - Paradoxes in the Politics of Belonging in Africa and Europe' *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 18 (2011) 321-339, aldaar 325.

gevende Aarde' en Athena.⁴⁹ Deze mythische "Aarde" ontving jaarlijks een aantal offers waaronder een groot offer in de vorm van een rund. In de odes van Pindarus wordt er gerefereerd naar burgers van Athene als Erechtheidai, oftewel zonen van Erechteus'. Dat impliceert dat werden gezien als kinderen van Erechteus en zo ook als kleinkinderen van de Aarde.⁵⁰ De verering van deze entiteit is een link tussen de inwoners van Erchia en de gehele provincie Attica, met nadruk op de hoofdstad Athene.

De verering van een mythische voorouder als Erechteus is een invented tradition. De inwoners van Attica zagen zichzelf als afkomstig uit de aarde. Daarom vereerden zij deze Aarde en brachten zij jaarlijks meerdere grote offers aan de entiteit waaruit hun mythische stichter afkomstig was.

Conclusie

De Erchiaanse offerkalender laat rituelen en culten zien die nauwer verbonden zijn met de stadstaat dan de gebruiken afkomstig uit de deme Thorikos waar de lokale heldenculten meer aandacht genieten. De offers die gebracht werden aan Athene, Aglauros en de Aarde illustreren het belang van de Atheense stichtingsmythe voor de inwoners van Erchia omdat deze entiteiten jaarlijks werden herdacht en vereerd. Hoewel de lokale heldencultus minder nadrukkelijk aanwezig is op de Erchiaanse offerkalender, zijn er wel voorbeelden van lokale helden die vereerd werden. De verering van de held Epops toont aan dat het mythische verleden van Erchia jaarlijks herdacht werd en de held Leukaspis werd ook geëerd zodat de inwoners van de deme bescherming konden vragen aan hem. De offers aan de heldenculten waren echter klein in vergelijking met de offers die gedaan werden aan de staatsgodin Athena en de andere goden en helden die te maken hebben met de stichtingsmythe van de stadstaat. Omdat aan de herdenking van de stichtingsmythe van de polis meer aandacht werd besteed dan aan de lokale goden- en heldencultus was de deme Erchia nauwer verbonden met de stadstaat als geheel dan rituelen en culten die uniek waren voor de plaatselijke bevolking en de deme.

⁴⁹ Homerus, *Ilias*, 2.547-8.

⁵⁰ Vincent J. Rosivach, 'Autochthony and the Athenians' *The Classical Quarterly*, 37 (1987) 294-306, aldaar 295.

Tetrapolis

De Marathoonse Tetrapolis was een lokale Attische vereniging van demen. Deze Tetrapolis had een redelijk levendig bestaan vanaf de prehistorie tot aan de Klassieke periode en ook daarna. Deze Tetrapolis bestond uit de demen Marathon, Trikorynthos, Oinoe en Probalinthos. De belangrijkste primaire bron uit en over deze vereniging van demen is de offerkalender die in dit hoofdstuk besproken zal worden.⁵¹

Deze kalender is echter niet in zijn geheel overgebleven. Op kant A van het overgebleven deel staat een aantal offers dat jaarlijks gebracht diende te worden en werd betaald en georganiseerd door de inwoners van Marathon. Op kant B staan de namen van enkele inwoners van zowel Marathon als van andere demen met daarbij schijnbaar willekeurige bedragen. Dow gaat ervanuit dat dit belastingen waren.⁵²

Heldenculten

Op de kalender wordt de heldin Telete genoemd. Zij was de dochter van Dionysos en een belangrijk figuur in het initiatieritueel van de Dionysische cultus. Dit is bewijs dat Dionysos zo belangrijk was voor Marathon dat zelfs zijn dochter in de Tetrapolis een eigen cultus had. Bewijs over de identiteit van Telete is echter alleen te vinden in literatuur die geschreven is in de vierde eeuw na Christus. Dit werk, de *Dionysiaca* van Nonnus, is een epos over het leven van Dionysos.⁵³ Over het belang van Telete zelf, in de Klassieke tijd, is dus niets bekend. De cultus van Dionysos was belangrijk in de rest van Attica en daarom duidt de verering van zijn dochter door de deme Marathon op een link tussen de deme en de rest van de provincie.

De held Hyttenios maakt onderdeel uit van de stichtingsmythe van de Tetrapolis. Een eponiem voor deze mythe was namelijk Hyttenia.⁵⁴ Deze jaarlijkse herdenking van een

⁵¹ Stephen D. Lambert, 'The Sacrificial Calendar of the Marathonian Tetrapolis a revised Text', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (2000) 43-70, aldaar 43.

⁵² Dow, 'Six Athenian sacrificial Calendars', 175.

⁵³ Nonnus, *Dionysiaca*, 16 392-402.

⁵⁴ Lambert, 'Two Notes on the Attic "Leges Sacrae"', 3.

belangrijke stichtingsmythe door rituelen is een vorm van invention of tradition. Het offer dat gebracht werd was belangrijk en had geen betrekking op de religie van gehele stadstaat, maar op de religie van de eigen deme.

De Tritopatreis werden in Klassiek Athene gezien als de voorlopers van de gehele mensheid. Kleidemos, een auteur die schreef over de lokale gewoonten in Athene en Attica⁵⁵, beschrijft hen als de zonen van Ouranos en Ge⁵⁶, genaamd Kottos, Briareos en Gyges. Philochoros daarentegen ziet deze entiteiten als de voorvaderen van een generatie. Welke beschrijving toen gangbaarder was is niet duidelijk, maar de Atheense polis en Attica zagen de Tritopatreis als stichters en voorouders.⁵⁷ De Tritopatreis en Akamantes werden vaak samen genoemd en samen vereerd zoals te zien is in de offerkalender van de Tetrapolis en vervulde daarom in de Attische religie een soortgelijke rol.

Marathon bracht een belangrijk offer aan een held genaamd Aristomachos. Net als het offer voor de held Thorikos was dit groot. Omdat deze held niet genoemd wordt in andere primaire of secundaire literatuur kan aangenomen worden dat deze uniek was voor de Tetrapolis. Aristomachos heeft dus een belangrijke rol gehad in een stichtingsmythe of was mythische voorouder van de inwoners van Marathon en andere demen in de Tetrapolis. Door het grote offer dat deze held ontvangt wordt het belang van de lokale mythische vooroudercultus benadrukt.

Godenculten

Op de kalender staat dat in Boedromion groot offer gebracht moet worden aan de Mysterien. Dit is gerelateerd aan het feit dat op de 19de dag in Boedromion de processie naar de geheimzinnige cultus Eleusis gepland stond. Deze cultus had te maken met de mythe over Persephone en Demeter en werd gezien als een directe verbinding met de onderwereld.⁵⁸ Eleusis was bekend door heel Griekenland en is daarom een belangrijk verband tussen de inwoners van de Tetrapolis en de provincie Attica.

⁵⁵ Pausanias, *A description of Greece*, 10. 15. 5.

⁵⁶ Een alternatieve naam voor de entiteit Aarde

⁵⁷ Arthur Bernard Cook, *Zeus: a study in ancient religion* (Cambridge 1965) 120.

⁵⁸ Noel D. Robertson, "The Two Processions to Eleusis and the Program of the Mysteries" *The American Journal of Philology* 119 (Winter, 1998) 547-575, aldaar 547.

Opvallend aan deze kalender is dat Demeter vaker voorkomt maar niet letterlijk wordt genoemd. Zo zijn er offers voor haar eponiemen Chloe, Achaia en Eleusina.⁵⁹ Ook de alternatieve naam Daira⁶⁰ wordt gebruikt en er worden zoals genoemd grotere offers gebracht aan de Mysterien en de cultus van Eleusis.

De staatsgodin Athena wordt maar liefst driemaal genoemd in deze kalender, waarvan tweemaal onder de naam Hellotis. Als staatsgodin van de stadstaat komt Athene meerdere malen voor, ook in de eerder beschreven offerkalenders. De naam Hellotis is echter wel uniek. Dit epitheton slaat op een vruchtbare moerassoort en wordt in een ode van Pindarus aan Xenophon van Korinthe genoemd.⁶¹ Lambert refereert dan ook aan dit epitheton van Athena als een moerasgodheid.⁶² Hoewel Athena de godin is van de stadstaat, wordt deze toch op een afwijkende manier vereerd door de inwoners van de Tetrapolis door haar te vereren met betrekking tot de eigen grondsoort. Hiermee is de religieuze vorm van de entiteit Athena Hellotis uniek voor de cultus van de Tetrapolis.

Apollo wordt tweemaal genoemd in deze kalender waarvan eenmaal als Apollo Apotropaïos en een keer als Nymphagetes, zonder de naam Apollo erbij. Dit eponiem voor deze godheid was bekend in andere demen en werd ook daar gebruikt.⁶³ De Apollo op deze kalender was dus niet uniek in de Tetrapolis. Dit is dus een link tussen de Tetrapolis en de rest van Attica en Griekenland.

Net als in Erchia werd aan “de Aarde” geofferd. Ook hier betrof het een aantal kleinere offers en daarnaast een groot offer van een rund. Ook voor de inwoners van de Tetrapolis was dit een link tussen hen, Athene en de gehele polis.

Bij het derde offer aan de Aarde, te vinden is in de maand Elaphebolion, werd een zwarte geit aangeboden. Dit zou volgens Kearnes een chtonisch offer kunnen zijn.⁶⁴ Hierdoor

⁵⁹ Scullion, ‘Three notes on Attic Sacrificial Calendars’, 3.

⁶⁰ Lloyd Llewelyn-Jones en John Marincola (red.), *Greek Notions of the Past in the Archaic and Classical Eras: History Without Historians*, (Edinburgh 1989) 303.

⁶¹ Pindarus, *Olympian Odes*, XIII 56.

⁶² Lambert, ‘The Sacrificial Calendar of the Marathonian Tetrapolis: A Revised Text’, 56.

⁶³ Mikalson, ‘Religion in the Attic demes’, 433.

⁶⁴ Llewelyn-Jones, L., en John Marincola (red.), *Greek Notions of the Past in the Archaic and Classical Eras: History Without Historians*, 304.

vereerde de cultus van de Aarde ook het deel van de wereld tussen de Onderwereld en de wereld der levenden.

Er werd ook een apart offer gebracht aan de Moirai. Dit waren de godinnen van de lotsbestemming en werden gezien als godheden die het leven van elke Griek in handen hadden.⁶⁵ De teruggevonden fragmenten waar deze godinnen op worden vermeld behoorden uitsluitend tot de offerkalender van de Tetrapolis. Toch werden de Moirai hoogstwaarschijnlijk ook vereerd op de staatskalender van Athene, waarvan minder terug is gevonden. De godinnen worden immers ook aangehaald in een Atheens gedicht van Simonedes.⁶⁶

Conclusie

Hoewel deze kalender zeer incompleet is, kan er toch belangrijke informatie over de riten en culten gehaald worden uit de teruggevonden fragmenten.

Op deze kalender wordt een duidelijke link gelegd tussen de deme, Demeter en het belang van de Mysteriën van Eleusis door de bijzonder grote offers die zij ontvangen. Dit geeft een belangrijk verband aan tussen de inwoners van de Tetrapolis en de rest van Attica omdat deze cultus een centrale rol speelden in de gehele Attische religie.

De godheid Demeter komt meerdere malen voor op de offerkalender van de Tetrapolis. Uniek voor deze deme is het epithet dat aan haar wordt toegeschreven. Dit epithet is enkel terug te vinden in de lokale cultus en is daarom een manier van de inwoners van de Tetrapolis om zich verbonden te voelen met de eigen woonplaats.

De bijzonder grote jaarlijkse offers die gebracht werden aan helden zoals Hyttenios en Aristomachos hadden te maken met voorouderverering en lokale stichtingsmythe. Hieruit blijkt dat ook in de Marathoonse Tetrapolis sprake was van invention of tradition. Dit zorgde ervoor dat er een belangrijk religieus verband was tussen de inwoners en hun eigen Tetrapolis.

⁶⁵ Hesiodos, *Theogonie*, 221-225.

⁶⁶ Ove Hansen 'THE SO-CALLED PRAYER TO THE FATES AND TIMOTHEUS' PERSAE' *Rheinisches Museum für Philologie* 133 (1990) 190-192, aldaar 190.

Athene

De fragmenten van de Atheense offerkalender maakten deel uit van de wettekst gevonden op de Atheense Agora. Van de kalender is weinig overgebleven.

De Atheense offerkalender is een onderdeel van de wetten van Draco en Solon, opgeschreven door Nikomachus⁶⁷ en vertaald door Stephen Lambert. Nicomachus had de taak om deze code opnieuw op te schrijven en dit gebeurde in twee stadia. Namelijk voor en na het regime van de Dertig. Dit was een groep van dertig tirannen die van 404 voor Christus tot 403 voor Christus Athene regeerden. Na de Peloponnesische oorlog veranderden de Spartaans gezinde Atheners de democratische polis in een oligarchie. Het regime was slechts voor korte tijd aan de macht.⁶⁸ De overgebleven fragmenten van deze nieuwe "Law Code" maken voornamelijk onderdeel uit van de offerkalender die opgenomen was in deze wettekst.

De inscriptie werd op twee muren geplaatst en was onderverdeeld in meerdere kolommen. De jaarlijkse festivals stonden in de eerste kolom, vervolgens in twee kolommen de tweejaarlijkse festivals en als laatste de vierjaarlijkse festivals in vier kolommen. Op die manier konden de kosten van de offers per maand worden ingedeeld. De staat betaalde alle offers en festivals.⁶⁹

Heldenculten

In de Attische traditie wordt, zoals te zien aan de andere kalenders in dit onderzoek, de mythische held Herakles vereerd. Omdat de verering van Herakles eveneens terug te vinden is op de staatskalender kan hieruit worden geconcludeerd dat deze verering in geheel Attica belangrijk werd gevonden. De held Herakles is een mythisch figuur en deze vereringen wijzen op een belangrijk mythisch verleden dat de inwoners van Attica deelden.

Ook wordt er weer een offer gebracht aan de Tritopatreis. Dit zijn dezelfde entiteiten die beschreven worden op de offerkalender van de Tetrapolis. Deze voorouders waren dus niet

⁶⁷ Dow, 'Six Athenian sacrificial Calendars', 171.

⁶⁸ Peter Krentz, *The Thirty at Athens*, (Ithaca 1982) 50.

⁶⁹ Dow, 'Six Athenian sacrificial Calendars', 172.

enkel belangrijk in de demen van de offerkalenders die in dit onderzoek bestudeerd worden, maar werden ook in andere plekken in Attica vereerd.

Erechteus en de Aarde werden, net als in de kalenders van de demen, ook in de Staatskalender genoemd. Zoals al besproken waren deze entiteiten belangrijk in relatie tot de stichtingsmythe van de Atheense polis.

Als mythische stichter van de stad Athene en de stadstaat Attica was de verering van Erectheus ook weer een belangrijk voorbeeld van een invented tradition.

Godenculten

Belangrijke goden die genoemd worden in de Staatskalender zijn Zeus, Phratrios en Athena Phratria. Phratriën waren broederschappen in het Klassieke Athene en Attica. Elke jongeman ging hier op zestienjarige leeftijd met zijn vader naartoe om ingewijd te worden in de Attische samenleving. Hij moest daar een ritueel voltooien. Dat bestond bijvoorbeeld uit het offer dat op de tweede dag werd gebracht aan Zeus Phratrios en Athena Phratria, de godheden van deze broederschappen. Als dit ritueel acceptabel was uitgevoerd, kon hij vanaf zijn achttiende in twee jaar tijd zijn 'ephebia' voltooien. Hij werd daarmee officieel burger van Athene. Deze ephebia waren diensten die werden uitgevoerd voor de Atheense maatschappij, vergelijkbaar met het hedendaagse vrijwilligerswerk. Er waren meer dan dertig Phratriën die regionaal verspreid waren. In elke deme bestond dus wel een dergelijk broederschap.⁷⁰

Ook Leto wordt in deze inscriptie genoemd. Zoals eerder gezien bij Thorikos en Erchia werd zij vereerd samen met haar goddelijke kinderen. Hoewel de fragmenten niet genoeg informatie bevatten om dit te bevestigen, kan hiervan uitgegaan worden omdat deze verering op de andere offerkalenders wel voorkwam. Dit duidt dus op een verband tussen de demen en de polis als geheel.

Het offer aan Apollo wordt gebracht met een tripod en andere artefacten. Deze tripod was belangrijk in de Delphische cultus. Pythia gebruikte deze tripod namelijk door erop te zitten wanneer zij voorspellingen deed aan mensen die naar haar kwamen en offers brachten aan

⁷⁰ Mikalson, *Greek religion*, 141.

Apollo om antwoorden te krijgen op vragen.⁷¹ Omdat dit offer een tripod beslaat zal het deel uit hebben gemaakt van een festival in of processie naar Delphi

Ook wordt aan de godin Demeter een offer gebracht. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het festival ter ere van de Mysteriën in Eleusis zoals al eerder besproken. Dit geeft aan dat deze verering met betrekking tot Demeter en haar cultus in Eleusis in de gehele provincie aanwezig was.

Festivals

De teruggevonden fragmenten van de Staatskalender beschrijven allen de offers die gedaan moesten worden tijdens festivals. Deze festivals werden gehouden in heel Attica en zijn dus niet specifiek opgenomen in de offerkalenders van de demen. De bewoners van Attica trokken naar de hoofdstad voor de belangrijkste festivals of voor de culten en riten die te maken hadden met de Mysterien van Eleusis naar Eleusis. Omdat de grote festivals gevierd werden in Athene zijn er over die festivals minder aanwijzingen te vinden op de andere Attische offerkalenders.

Conclusie

Hoewel er slechts een fractie is teruggevonden van de Atheense Staatskalender kunnen uit deze fragmenten wel conclusies getrokken worden. De informatie die door deze inscripties wordt geven toont aan dat de Staatskalender voor de gehele polis belangrijk was, met name als het gaat over de festivals. Daarnaast kunnen vergelijkingen gemaakt worden tussen de Staatskalender en de offerkalenders van de demen. Er zijn bijvoorbeeld verwijzingen naar de Tritopatreis, de mythe van Erechteus en de cultus van de Aarde, naar de Herakliden, het ritueel dat te maken heeft met de Phratriën en de belangrijke cultus van Eleusis. De andere offerkalenders die in dit onderzoek besproken zijn laten duidelijk unieke, per deme variërende religieuze gewoonten en culten zien. Hoewel iedere deme verbonden is met de Atheense Staatsreligie, zijn er tussen de demen duidelijk verschillen te zien die erop wijzen dat ze zich graag op unieke manieren bezighielden met religie.

⁷¹ J. Henry Middleton, 'The Temple of Apollo at Delphi', *The Journal of Hellenic Studies* 9 (1888) 282-322, aldaar 301.

Conclusie

Hoewel de onderzochte kalenders niet compleet zijn, op die van Erchia na, is het na het onderzoeken van deze inscripties mogelijk geworden om conclusies te trekken over de verschillende religieuze gebruiken in deze demen en de lokale culten en riten te vergelijken met de Atheense Staatskalender. Ook de theorie van Morgan die in de inleiding van dit onderzoek aan bod is gekomen, is na het onderzoeken van de offerkalenders toepasbaar op de inwoners van Antiek Attica. De culten en riten zijn op meerdere lagen aanwezig en vormen samen de identiteit van de Antieke Attische Grieken als inwoners van de stadstaat en als inwoners van de demen. De identiteit van de inwoners in de demen waar de onderzochte offerkalenders afkomstig uit zijn kon verschillen door het belang dat werd gehecht aan bepaalde lagen. Dit werd vooral bepaald door de lokale culten en riten die te maken hadden met stichtingsmythen en voorouderverering, of juist met de godheden die door de gehele stadstaat op een vergelijkbare manier vereerd werden.

Een overeenkomst die terug te vinden is en duidt op de identiteitslaag met betrekking op de gehele stadstaat, is dat in elke kalender een aantal offers zijn aan dezelfde entiteiten. Zoals de godheid Kourotrophos, uniek in de provincie Attica en de Herakliden die door geheel Attica werden vereerd en belangrijk waren voor een gedeeld mythisch verleden. Ook het belang van de Olympische goden die in de rest van Griekenland ook vereerd werden staan aangegeven op de offerkalenders.

Een andere belangrijke overeenkomst die uniek is voor de Atheense stadstaat, is de verering en de cultus met betrekking tot de Aarde en de stichtingsmythe van Athene. De cultus van de held Erechteus als eerste koning van Athene neemt verschillende vormen aan in de onderzochte offerkalenders op die van Thorikos na. Dit duidt op een gedeelde cultus in Attica en de aandacht en het geld dat besteed werd aan deze culten is een indicatie van de gedeelde Attische religieuze identiteit.

Duidelijk te zien aan de primaire bronnen is dat de rituelen en culten van de verschillende Attische demen het meest verschillen als men kijkt naar de verering van de lokale helden. Deze helden hadden te maken met de stichtingsmythen van een deme of de

verhalen die zich afspeelden in een mythisch verleden van de demen. Een belangrijk voorbeeld hiervan te vinden op de offerkalender van Thorikos. De offers die gebracht worden in de maand Maimakterion staan in het teken van deze held. Het belang van de traditie om stichters en voorouders te vereren verschilde per deme. Zo is deze traditie bijzonder belangrijk voor de deme Thorikos, maar in het geval van Erchia, de Tetrapolis en Athene wordt er evenveel of zelfs meer aandacht besteed aan het vereren van Erechteus en de Aarde waaruit hij afkomstig was.

De deme waar de meeste unieke en grootse lokale ritens jaarlijks plaatsvonden was dan ook Thorikos. De offerkalender van deze deme geeft aan dat de allergrootste aanwezige culten gewijd waren aan de voorouder- en stichtingsmythen. Deze helden stonden voor de inwoners van Thorikos in verband met hun mythische verleden. De lokale invented tradition werd veruit het belangrijkste gevonden en werd daarom ook het meest uitgebreid vereerd met ritens gewijd aan de lokale helden. Ook heeft de deme Thorikos een eigen versie van de Dionysia die op hetzelfde moment in het jaar plaats vond als Atheense Dionysia.

“Hoe drukken verschillende groepen in de Atheense polis door middel van religieuze gebruiken identiteit uit op zowel lokaal- als op polisniveau?”

Het antwoord op deze vraag is dat de identiteit en het belang van de verschillende lagen per deme erg verschilde. De religieuze gebruiken, culten en ritens geven duidelijk aan welke lagen belangrijk werden gevonden. Offerkalenders uit demen waar de lokale heldenculten de meeste aandacht genoten wijzen op een groep vereerders die het belang van de eigen deme vooropstelde. De aandacht besteed aan enerzijds de lokale culten en anderzijds die van de stadstaat verschilde erg per deme. Een suggestie voor verder onderzoek naar de lokale en regionale religieuze gebruiken is om archeologische vondsten te onderzoeken en te gebruiken om het belang van bepaalde culten in de demen waar de offerkalenders afkomstig uit zijn nog gedetailleerder te kunnen beschrijven. Het is mogelijk dat er archeologische vondsten zijn gedaan die laten zien dat de culten en ritens in de praktijk verschilden van de culten en ritens zoals deze beschreven staan op de offerkalenders.

Bibliografie

Primaire bronnen

Apollodorus *Bibliotheca*:

Apollodorus, *The Library*, vertaald door James George Frazer 1 (Cambridge 1921)

Hesiodos *Theogonie*:

The Theogony of Hesiod, vertaald door Hugh G. Evelyn-White.

<http://www.sacred-texts.com/cla/hesiod/theogony.html> (20 januari 2017)

Homerus *Ilias*:

De Ilias van Homerus, een Griekse tekst vertaald door ben@bijnsdorp.nl

http://benbijnsdorp.nl/homerus_iliad.html (20 januari 2017)

Nonnus *Dionysiaca*:

Keydell, R., *Nonni Panopolitani Dionysiaca 1-2* (Berlijn 1959)

Pausanias *Description of Greece*:

Pausanias, *Description of Greece*, vertaald door W.H.S. Jones, Litt.D., en H.A. Ormerod, (Harvard 1918)

Pindarus *Olympian Odes*:

Gildersleeve, B.L., *Pindar: The Olympian and Pythian Odes* (New York 1885)

Plutarchus, *De Defectu Oraculorum*:

Babbitt, F.C., *Plutarch, Moralia 4*, (Cambridge 1936)

Kalenders

De offerkalender van Thorikos:

Osborne, R., Stephen Lambert en Fayo Schuddeboom, 'Sacrificial calendar of Thorikos', <https://www.atticinscriptions.com/inscription/LupuNGSL/1> (20 januari 2017).

De offerkalender van Erchia:

Schuddeboom, F., 'Sacrificial calendar of Erchia', <https://www.atticinscriptions.com/inscription/SEG/21541> (20 januari 2017)

De offerkalender van de Tetrapolis:

Lambert, S., 'The sacrificial calendar of the Marathonian Tetrapolis', <https://www.atticinscriptions.com/inscription/SEG/50168> (20 januari 2017)

De offer kalender van Athene:

Lambert, S., 'Sacrificial Calendar of Athens (earlier phase)'

(<https://www.atticinscriptions.com/inscription/SEG/5248b>) (20 januari 2017)

Lambert, S., 'Sacrificial Calendar of Athens (later phase)'

(<https://www.atticinscriptions.com/inscription/SEG/5248a>) (20 januari 2017)

Secundaire literatuur:

Boeken

Cook, A.B., *Zeus: a Study in Ancient Religion* (Cambridge 1965).

Durkheim, E., *The Elementary Forms of the Religious Life* (London 1912).

Ferguson, W.S., *The Athenian Law Code and the Old Attic Trittyes* (Princeton 1936).

Hobsbawm, E. *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

Krentz, P., *The Thirty at Athens*, (Ithaca 1982).

Llewelyn-Jones, L. en John Marincola (red.) *Greek Notions of the Past in the Archaic and Classical Eras: History Without Historians* (Edinburgh 2012).

Molinari, N., *Potamikon: Sinews of Acheloiros. A Comprehensive Catalog of the Bronze Coinage of the Man-Faced Bull, with Essays on Origin and Identity* (Oxford 2016).

Morgan, C. *Early Greek states beyond the polis* (Abingdon 2003).

Parker, R. *Athenian religion: a history* (Oxford 1997).

Parker, R. *Polytheism and society at Athens* (Oxford 2005).

Parker, R. *On Greek Religion* (New York 2011).

Robertson, N.D., *Religion and reconciliation in greek cities: the sacred laws of Selinus and Cyrene* (Oxford 2009).

Schmitz, L. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* (Boston 1867).

Artikelen

Chappel, M., 'Delphi and the Homeric Hymn to Apollo' *The Classical Quarterly New Series* 56 (Cambridge 2006) 331-348.

Dow, S. 'Six Athenian sacrificial Calendars' *Bulletin de correspondance hellénique* 92 (Athene 1968) 170-186.

Gawlinksi, L., 'The Athenian Calendar of Sacrifices: A new Fragment from the Athenian Agora' *Hesperia* 76 (California 2007) 37-55.

- Geschiere, P., 'Autochthony, Citizenship, and Exclusion - Paradoxes in the Politics of Belonging in Africa and Europe' *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 18 (Indiana 2011) 321-339.
- Gomme, A.W., 'Two Problems of Athenian Citizenship Law' *Classical Philology* 29 (Chicago 1934) 123-140.
- Hansen, O. 'THE SO-CALLED PRAYER TO THE FATES AND TIMOTHEUS' PERSAE' *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge* 133 (Bonn 1990) 190-192.
- Jameson, M., 'Notes on the sacrificial calendar from Erchia' *Bulletin de correspondance hellénique* (Athene 1965) 154-172.
- Lambert, S.D., 'The Sacrificial Calendar of the Marathonian Tetrapolis: A Revised Text' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (Bonn 2000) 43-70.
- Lambert, S.D., 'The Sacrificial Calendar of Athens' *The Annual of the British School at Athens* 97 (Athene 2002) 353-399.
- Lambert, S.D., 'Two Notes on Attic "Leges Sacrae"' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (Bonn 2000) 71-80.
- Lambert, S.D., 'Parerga III: The Genesia, Basile and Epops Again' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 139 (Bonn 2002) 75-82.
- Luce, J.V., 'Heracles and hydraulics' *Hermathena* (Dublin 2006) 25-39.
- Maurizio, L., 'Delphic Oracles as Oral Performances: Authenticity and Historical Evidence' *Classical Antiquity* 16 (California 1997) 308-334
- Middleton, J. H., 'The Temple of Apollo at Delphi' *The Journal of Hellenic Studies* 9 (Cambridge 1888) 282-322.
- Mikalson, J.D., 'Religion in the Attic Demes' *The American Journal of Philology* 98 (Baltimore 1977) 424-435.
- Parker, R. 'The Herakleidae at Thorikos' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 57 (Bonn 1984) 59.
- Patterson, C., 'Those Athenian Bastards' *Classical Antiquity* 9 (California 1990) 40-73.
- Robertson, N.D. 'Athens Festival of the New Wine' *Harvard Studies in Classical Philology* 95 (Cambridge 1993) 197-250.
- Robertson, N.D., 'ἥρωας ἐπιτέγιος' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 127 (Bonn 1999) 179-181.
- Robertson, N.D., 'The Two Processions to Eleusis and the Program of the Mysteries' *The American Journal of Philology* 119 (Baltimore 1998) 547-575.
- Rosivach, V.J., 'Autochthony and the Athenians' *The Classical Quarterly*, 37 (Cambridge 1987) 294-306.
- Scullion, S. 'Three Notes on Attic Sacrificial Calendars' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 121 (Bonn 1998) 116-122.
- Shapiro, H.A., "'Hērōs Theos": The Death and Apotheosis of Herakles"' *The Classical World* 77 (Baltimore 1983) 7-18.

Shapiro, H.A. 'The Attic Deity Basile' *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik* 63 (Bonn 1986) 134-136.

Thompson, Homer A., 'The Agora at Athens and the Greek Market Place' *Journal of the Society of Architectural Historians* 4 (California 1954) 9-14.

Traill, J.S., 'The Political Organization of Attica: A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and Their Representation in the Athenian Council' *Hesperia Supplements* 14 (Athene 1975) 70-80.

Vanderpool, E., 'The location of the Attic Deme Erchia' *Bulletin de correspondance hellénique* 89 (Athene 1965) 21-26.

Bijlage 1. Tabel kalenders

	Thorikos	Erchia	Tetrapolis	Athene
Hekatombaion	Delphinion Proerosia offer. Hekate: een geit.	21 ^{ste} Kourotrophos big 3 dr. Artemis: een geit 10 dr (bij Sotidai Erchia) nog een geit op de top van een berg	Apollo Apotropaios geit 12 dr. Athena Hellotis: een rund 90 dr., drie schapen 33 dr. en een big 3 dr. Kourotrophos: een schaap 11 dr. en een big 3 dr. Laurier dragers: 7 dr.	15 ^{de} Gleontis stam, trittus Leukotainoi: een schaap. 16 ^{de} van de stamkoning voor Gleontos. Zeus Phratrios en Athena Phratria: twee runderen.
Metageitnion	Zeus Kataibates: een volgroeid slachtoffer.	12 ^{de} Athena Polias: een schaap 10 dr. 12 ^{de} Apollo: een schaap 12 dr. Zeus Polieus: een schaap 12 dr. Demeter: een schaap 10 dr. 16 ^{de} Kourotrophos: een big 3 dr (Hekate heiligdom). Artemis Hekate: een geit 10 dr. 19 ^{de} heldinnen: een schaap 10dr. 20 ^{ste} Hera Thelchinia,: een zwanger lam 7 dr. 25ste Zeus Epopetes: een big 3 dr. (heuvel Erchia).	Prakterious: een ram 12 dr. Nympagetes: 12 dr. Held: een big en een tafel Eleusina: een rund 90 dr. 'Het Meisje': een ram 12 dr. 3 biggen 9 dr. Kourotrophos: een schaap 11 dr. Zeus Anthaleus: een schaap 12 dr. Hera: een rund 90 dr. en een schaap 11 dr.	
Boedromion	Bij de Proerosia: Zeus Polieus een schaap en big. Kephalos: een schaap. Prokris: een tafel. Thorikos: een schaap. Heldinnen van Thorikos: een tafel. Poseidon: een lam (bij Sounion). Apollo: een geit.	4 ^{de} Basile: een lam 7 dr. 5 ^{de} Epops: een big 3 dr. 27 ^{ste} Nymphen schaap 10 dr (bij heuvel E.) Acheloos: een schaap 12 dr. Alochos: een schaap 1-dr. (heuvel Erchia). Hermes: een schaap 12 dr Aarde een zwanger schaap 10 dr	Mysteriën: een rund 90 dr een schaap 12 dr Kourotrophos: een schaap 11 dr.	

	Kourotrophos: een geit.		
	Demeter: een volgroeid slachtoffer.		
	Zeus Herkeios: een volgroeid slachtoffer.		
	Kourotrophos: een big.		
	Athena: een schaap.		
	Poseidon: een volgroeid slachtoffer.		
	Apollo: een big.		
Pyanepsion	16 ^{de} Zeus Kataibates: een volgroeid slachtoffer.	14de Heldinnen: schaap 10 dr.	Zwanger schaap 17 dr.
	“Jonge man”: een volgroeid slachtoffer bij de Pyanopseia.		
	Apollo: een volgroeid slachtoffer bij de Pyanopsia.		
Maimakterion	Thoriko: een rund 40-50 dr.		
	Heldinnen van Thorikos: een tafel		
Poseideon	Dionysia	16 ^{de} Zeus: een schaap 12 dr.	Rund 150 dr een schaap 12 dr voor de Helden.
		Zeus Horios een big 3 dr	Aarde: een zwanger rund 90 dr.
			Telete: manden 40 dr.
Gamelion	Hera, heilig huwelijk	7 ^{de} Kourotrophos: een big 3 dr.	Idai: een zwangere Zeug 70 dr.
		Apollo Hinius: een schaap 12 dr.	Rivier god: een ram
		Apollo Lykeios: een schaap bij de Pythaistai 12 dr.	Athena Hellotis: een big 3 dr.
		8 ^{ste} Apollo apotropaios: geit 12 dr.	Daira: een zwanger schaap 16 dr.
		Apollo Nymphegetes een geit 12 dr	Aarde: een schaap 11 dr.
		Nymphen een geit 10 dr	Zeus Hypatos
			Ioleus: een schaap 12 dr

		9 ^{de} Erosouria Athene: een lam 7 dr.	Kourotrophos: een big 3 dr.
		27 ^{ste} Kourotrophos: een big 3 dr bij Hera's heiligdom.	Pheraios: een schaap 12 dr. Heldin: schaap 11 dr
		Hera: een schaap 10dr.	
		Zeus teleios: een schaap 12 dr bij Hera's heiligdom	
		Poseidon: een schaap 12 dr. bij Hera's heiligdom.	
Anthesterion	12de Dionysos: een geit bij de Diasia.	2 ^{de} Dionysos ... 5dr.	Eleusina: een zwangere zeug 70 dr.
	Zeus Meilichios: een schaap	Diasia (festival) Zeus Mellichiolos, een schaap 12 dr.	Chloe: een zwangere zeug 70 dr.
Elaphebolion	Herakleidai: een volgroeid slachtoffer.	16de Semele een geit 10 dr.	10 ^{de} Aarde geit 15 dr. (bij orakel).
	Alkmene: een volgroeid slachtoffer.	Dionysos: een geit 12 dr.	
	Anakes: een volgroeid slachtoffer.		
	Helena: een volgroeid slachtoffer.		
	Demeter: een zwanger schaap.		
	Zeus: een lam.		
Mounichion	Artemis Mounichia: een volgroeid slachtoffer.	4 ^{de} Herakleidai: een schaap 12 dr.	Aristomachos een rund 90 dr, schaap 12 dr.
	Heiligdom Apollo (bij Pythian Apollo): een driedubbele offering.	20ste Leukaspis: een schaap 12 dr.	Heldin schaap 11 dr.
	Kourotrophos: een big.	21 ^{ste} Tritopatreis: een schaap 12 dr.	'Jeugd' (wellicht Kourotrophos): een rund 90 dr, een schaap 12 dr. en een big 3 dr.
	Leto: een geit.		Heldin: schaap 11 dr.
	Artemis: een geit.		Drasileia: een schaap 12 dr, een tafel.
	Apollo: een geit.		Heldin: een schaap 11 dr.
	Demeter: een schaap als Antheia offer.		Held: een schaap 12 dr., en een tafel 1 dr.
	Philonis: een tafel.		
	Dionysos: een geit.		Heldin: een schaap 11 dr.

Thargelion

“Over the plain”	4de Leto: een geit 1- dr	Achaia: een ram 12 dr en een ‘vrouwelijke’ (geit?)11 dr.
Heldinnen van Hyperpedios.	Apollo Pythios: een geit 12 dr	‘Moirai’: een big 3 dr.
Thras-	Zeus: een schaap 2 dr	
Nisos	Anakes: een schaap 12 dr.	
Sosineos		
Rhogios	Hermes: een ram 10 dr. (agora).	
Allen ontvingen een schaap.		
Gate Holder: een big.	16 ^{de} Zeus Epakrios: een lam 7dr.	
Heldinnen van Pylochos: een tafel	19 ^{de} Menedeios: een schaap 12 dr	

Skrophorion

Eed slachtoffer voor de Plyneria.	3de Kourotrophos: een big 3 dr.	11 ^{de} /12 ^{de} Zeus Horios schaap 12 dr.	2 ^{de} , 4 ^{de} , 5 ^{de} of 7 ^{de}
Athene: een schaap.	Athena polias: een schaap 10 dr.	Schaap 11 dr. bij Herakleion .	Athena: een koe.
Aglauros: een schaap.	Aglauros: een schaap 10 dr.	Skira Hyttenios: een schaap 12 dr.	Kourotrophos: een big.
Athena: een lam.			
Kephalos: een rund van 40-50 dr.	Zeus Polieus: een schaap 12 dr.	Kourotrophos: een big 3 dr.	
Prokris: een schaap 20 dr.	Poseidon: een schaap 12 dr.	Tritopatreis: een schaap 12 dr.	
		Akamantes: een schaap 12 dr.	
		Galios: een ram 12 dr.	
		Tritopatreis: een tafel 1 dr.	

Tabel 2. Tabel offers/informatie zonder aangegeven datum of maand:

Thorikos	Erchia	Tetrapolis	Athene
Mykenos Een schaap bij de Panathenai	NVT	Kant B: -sisatros van Marathon Van Marathon 20 dr., Archonautoen van Marathon 22 dr.	410-404 BC Apollo Epidauria
Phoinix of Phoeniciers: een volgroeid slachtoffer		10 dr. Hegesisatrais van Marathon	
Zeus Herkeios: een schaap		-doros isodikos van Oineo 10 dr.	Demeter
Heldinnen van Koroneia: een schaap		-gonos, hagnostratos van Marathon, Patrokles van Oinoe 10 dr. -chos of Marathon 30 dr. 20 dr. 20 dr. Van Marathon 11 dr. 20 dr. 3 dr. Van Marathon 60 dr. Van Marathon 12 dr. Hagetor van Probalinthos 70 dr. Van Marathon 11 dr. 2dr Volgens Dow, evidente belastingen voor inwoners ⁷² .	Herakles V S Herakleia Tritopatreis Pan- Zeus kataibates Kourotrophos
			Leto
			Athena
			403-400/399
			Semnai
			5 ^{de}
			Erechteus: een lam
			Stam koningen
			Kolom 3

⁷² Dow, *Six Athenian Calendars*, 175.

Apollo; een tripod, kleine ankers.

11de of 12de Apollo en Leto.

Kourotrophos.

Zeus nemeios: een ram.

Athena: een mantel van wol.

Athena Ergane: een schaap.

Athena: een schaap.

Themis: een schaap.

Zeus Herkeios.

Demeter.

Pherrephatte: een ram.

Eumolpos: een schaap.

Stichtersheld: een schaap.

Polyxenos.

Threptos.

Diokles.

Keleus.

Demeter: een big.

Hestia: een schaap.

Athena: een schaap.

Genaden: een schaap.

Hermes Enagonios: een schaap.

Apollo Prostaterios een volwassen offer.

Apollo: een volwassen offer.

Demeter: een schaap.

Pherrephatte: een ram.

Bij de Pythion (Apollo) een volwassen offer.

Athena Itonia: een schaap

Demeter bij Eleusis: een schaap.

Athena Polias.

Hermes: een schaap.

7de dag offer voor de Pythaistai.

Apollo: een volwassen offer.

Poseidon: een ram.

Leto: een volwassen offer.

Artemis: een driedubbel offer,
geleid door een rund.

Zeus Morios: een driedubbel
offer, geleid dor een rund.

Athena Oinaia: een driedubbel
offer geleid door een rund.